

ТЕХНОЛОГІЯ ЗВЕДЕННЯ ЗРУБУ ЖИТЛА (XIX — початок XX ст.)

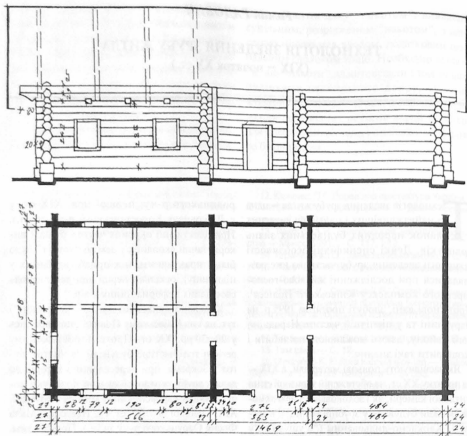
Технологія зведення зрубу житла — одна з найважливіших і найменш вивчених ланок народних будівельних знань поліщуків. Деякі специфічні особливості технології зведення зрубу частково вже розглядалися при дослідженні житлово-господарського комплексу Київського Полісся¹. Проте нові дані, здобуті протягом 1995 р. на Овруччині та у північній частині Народицького району, дають можливість поглибити і розширити такі знання.

Як засвідчують польові матеріали, в XIX — на початку XX ст. на обстеженій території стіни житлової камери, як і зблокованої з нею комори, завжди будували у зрубній техніці (“в вугли”). Каркасно-дильованим (“в ушули”, “у шули”, “в ошули”) часом робили хіба що стіни сіней (хата кінця XIX ст. у с. Борутині Овруцького р-ну)². Через “ушули” (“арцаби”) поєднували зруб хати зі зрубом-трестінком сіней (хата 1907 р. у с. Думинське Овруцького р-ну) чи зі суцільним зрубом сіней і комори (хати кін. XIX ст. у сс. Великій Фосні, Левковичах, Великих Мошках, Невгодах, Людвиківці; перша пол. XIX ст. у с. Ігнатполі; 1869 р. у с. Бондарі; середина XIX ст. та 1889 р. у с. Млинах; 1907 р. у с. Гуничах; поч. XX ст. у с. Великих Мошках Овруцького р-ну; кін. XIX ст. у с. Заліссі Народицького р-ну). Часто траплялись будівлі, в яких окремі зруби — чотиристіжки хати і комори поєднувались сіньми за допомогою двох пар “ушула” чи “арцаб” (хати першої пол. XIX ст. у с. Левковичах; другої пол. та кін. XIX ст. у с. Виступовичах Овруцького р-ну; першої пол. — середини XIX ст. у с. Закусилах На-

родицького р-ну; першої пол. XIX ст. у с. Дідковичах Коростенського р-ну та ін.). При блокуванні окремих частин будівлі використання вкопаних у землю “ушул” було більш практичним, ніж арцаб (врубаних у підвалину), оскільки перші відігравали роль своєрідних деформаційних швів.

Каркасно-дильовані житла (“в арцаби”) тут, як і на Київському Поліссі³, поширились у 20–30 рр. XX ст. Проте, в обстеженому регіоні тоді частіше будували “в чистий вугол”. Зокрема, при переселенні з хуторів до давніх зрубів житлової камери поліщуки добували каркасні сіни і комору (хати кін. XIX — першої пол. XX ст. у с. Невгодах, Мала Фосня Овруцького р-ну та ін.). Поряд з тим, у деяких селах (наприклад, Гуничі) до 1950-х років найчастіше застосовувалася будівельна техніка в “простий вугол”.

Основними породами деревини, які використовувались при спорудженні житла, були: сосна (“хвоя”, “смола”, “смолина”, “смул”, “осмул”) та дуб. Рідше для цієї мети застосовували осину (“осину”, “осник”) та вільху (“ольху”, “ольшину”, “ільху”). З дуба виготовляли найважливіші елементи житла: “підвалини” (“пудвалини”, “підваліни”, “подвали”, “подруби”, “подрубини”), стовпи каркаса (“ушули”, “вшули”, “овшули”, “арцаби”), віконні та дверні коробки, тиблі тощо. Часом дубовим був і головний сволок. Траплялось, що з цього ж матеріалу робили нижню частину зрубу (до підвіконника). На верхні вінци зрубу, з теплотехнічних міркувань, його не давали. Для виготовлення зрубу та інших

1. Хата кінця XIX ст. (с. Виступовичі). Посадання зрубу хати зі зрубом комори через дві пари арцаб

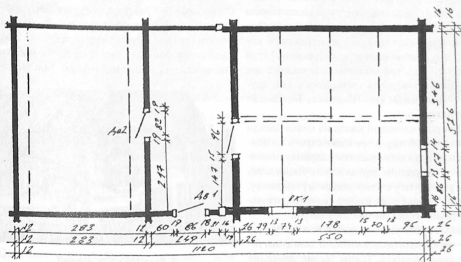
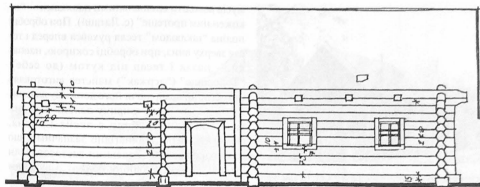
елементів (часом навіть і підвалин) найпридатнішою була сосна. Подекуди при спорудженні стін поряд з нею застосовували осики та вільху. З вільхи робили, як правило, нижні вінці, з осики — верхні. Траплялось, що осиковими були і сволки⁵.

Зруби жител зводили з колод (“кругляків”, “круглого бруссе”), “третин”, півколод (“плах”, “плашок”, “половинчиків”), рідше — з протесаних колод (“бруссе”, “брусів”, “брусованого дерева”).

Як засвідчують польові матеріали, зруби жител, складені з повних колод, побутували хіба що в будівлях першої половини XIX ст. у північних селах Овруччини. З такого матеріалу будували переважно стіни комор. У стінах житлової частини форму колоди

зберігають лише випусти вінців; з внутрішнього боку приміщення колоди протесані на 1/3—1/4 їх товщини. Власне, круглими в перетині випусками вінців ці будівлі відрізняються від будівель, зведених із “третин”. Останні становили колоди, в яких з внутрішнього боку відпилювали “оболодок” (чи протесували під шнур) на 1/3 (рідше — 1/4) їх товщини. Протесані з внутрішнього боку колоди побутували у XIX — на початку XX ст. у стінах житлових споруд на території Білорусії⁶, на Київщині (Поліський, Іванківський, Чорнобильський р-ни)⁶.

Масове використання розпиляного бруса характерне насамперед для жител XX ст., зведених “у чистий вугол”. Проте, на південному заході Овруччини досить часто зустрічаються

2. Хата кінця XIX ст. (с. Записся).

Посідання через арцаби зрубу житла зі суцільним зрубом сіня та комори

житла початку — першої половини XX ст., стіни яких побудовані з тесаного бруса (хата першої пол. XIX ст. у с. Ігнатполі). Тут "брусовану хату" вважали прерогативою найзаможніших селян, оскільки при виготовленні бруса половина деревини, практично, відходила. Хата з бруса вважалась найміцнішою, довговічною і теплою. Бруса майже не пошкоджував шашіль, оскільки він складався з одного "стрижня" ("заболонь" повністю відкидали).

В залежності від заможності, будівельний матеріал господар заготовляв протягом

декількох років. Для зведення стін житлової камери розміром 7 x 7 аршин (казенний аршин дорівнював 0,711 м) потрібно було від восьми до одинадцяти кубів лісу (с. В'язівка Народицького р-ну). Приблизно таку ж кількість дерева використовували на комору з сінями.

Деревину для будови готували заздалегідь. Для цього заможні поліщукі наймали теслярів чи трачів. Давніше плаху з колоди виготовляли, розколюючи її надвое¹. Проте вже в кінці XIX ст. стіни хат частіше складали з пиломатеріалів. Дерев'яку по навкісних колодах

3. Однокамерне житло середини ХХ ст. (с. Листвин)

(“покатах”, “слежах”) викочували на “козли” і два “трачі” за допомогою пили розпилювали її надвое або відпилювали зайві частини. При наявності колод великого діаметра трачі копали яму завглибшки в “косий сажень” (три аршини). Над нею встановлювали одну з них і розпилювали; один трач стояв у ямі, другий — на колоді (сс. Піхоцьке, Бірківське Овруцького р-ну).

При розпилюванні колод на плахи завжди стежили, щоб відріз проходив строго по центру стовбура з дотриманням напрямку північ-південь (за ростом дерева в лісі). Якщо деревину розділити у східно-західному напрямку, південну плаху обов'язково скрутить, оскільки її річні шари (“літовіша”) ширші.

Перед протісуванням дерев’яки “шнурували” — відбивали поздовжні лінії змашеним голівешкою шнуром. Потім тесляр проходив “сокирою” (відповідно до відмітки з деяким запасом) і відбивав “тріску” (протісував згрубша). Після цього другий тесляр “топором” (сокирою з широким лезом) протісував “на чисто”. Інколи замість “топора” використовували “шклюд”, (“шклюд”) — сокиру з широким лезом, одна сторона якої плоска (сс. Давидки, Латаші Народицького р-ну; с. Дівосин Овруцького р-ну та ін.). За твердженням респондентів, “шклюди” були промислового виробництва, до набору інструментів “плотніка” вони потрапили від робітників залізниці, які ними протісували шпали (с. Дівосин). Хоча “шклюдом худшій обтешеш”, однак будівничі застосовували його рідко, бо мало в кого він був. Крім того для роботи шклюдом “плотнік”

мусів володіти спеціальними навиками — “не кожен ним протеше” (с. Латаші). При обробці полна “шклюдом” тесля рухався вперед і тесав зверху вниз, при обробці сокирою, навпаки, — назад і тесав під кутом (до себе). “Топорище” (“держак”) майстер виготовляв самостійно, вимірюючи його довжину власними “корхами” — на ширину долони. Найчастіше топорище робили з ясеня і клена, зрідка — з дуба. Принагідно зазначимо, що для розколювання деревини застосовували “колун” — клиноподібну сокиру з вузьким лезом і товстим обухом.

Для зведення “зрубу” наймали майстрів (“плотників”). “Звести зруб” означало спорудити стіни житла, зробити настил стелі, встановити крокви і лати та вивести причілки даху. Будівельну бригаду, яка проводила роботи, становили, як правило, чотири “плотники”

4. Хата 1889 р. (с. Мпани)

(сс. Давидки, Лучанки, Селець, В'язівка, Новий Дорогичь та ін.). Бідніші господарі виконували роботу власними силами (за допомогою рідні, сусідів), проте навіть і вони завжди наймали головного майстра (“плотніка закорпюрщика”, “главного майстра”). З ним, власне, господар домовлявся про розміри будівлі (“светлосць хати”), ціну (“скільки возьме за зруба”) та обумовлював інші моменти будівництва. При цьому завжди враховували ступінь підготовленості будівельного матеріалу (“поліняк”, “дерев’як”). Ціна (за взаємною домовленістю) встановлювалась різна: “за зруба”, “поденню”, “за один вінок дерева” тощо.

5. Хата кінця XIX ст. (с. Велика Фосня)

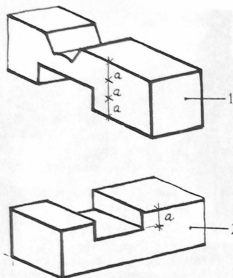
Угоду скріплювали могоричем (“запивали могорича”, “пили могорич на чесність”) і “били по руках”. Після того, як “вдарили по руках”, майстер вже мусив будувати хату — “як випили могорича, плотнік слова тримав” (с. Думинське). В іншому випадку його ніхто вже не взяв би до роботи, “бо для чого було запивать, як не думав робить” (с. Полохачів Овруцького р-ну). До того господаря, який порушив угоду, теж ніхто інший не піде “строїть зруба”.

Зведення “зрубу” (“плотницька робота”) провадилося під безпосереднім керівництвом головного майстра. Він розставляв будівельників, робив розмітку, поправляв врубки тощо. Крім того головний майстер займав центральне місце в усіх обрядодіях, пов’язаних з будівництвом — робив першу зарубку, клав “заклад” (дари), відмовляв молитву, відігравав почесну роль при ритуальних обідах тощо.

“Плотницька робота” поділялась на декілька етапів, кожен з яких завершувався ритуальним обідом чи могоричем. Найважливішим з них був перший — “закладка хати” (“закла-

шина”, “закладчина”, “закладшина”, “засновини”). Роботу починали зранку, з тим розрахунком, щоб закінчити “до обіда, поки сонце не йде на упадок; так положено по закону” (с. Ігнатпіль). У цей день, як правило, вже нічого не робили — справляли “заклашину”. Головний майстер (чи майстри) за закладшину одержували подарунок — “хлеб в платку” (с. В’язівка).

Другим за значимістю (принаймні він зберігся практично у всіх селах) був етап завершення “плотницької роботи” — встановлення кроків. Його відзначали, зачіпаючи за верхівку крайньої від сходу пари “лобових” (“застольних”) кроків гілку (верхівку) хвої, липи чи берези (“кветку”, “ветку”, “хвою”, “вільци”, “вільце”, “йолци”, “йолку”). Поява на кроквах квітки була для господаря сигналом ставити могорича (“кроккове”). Якщо він не хоче ставити могорича, то “плотніки” говорять, що прибу’ють не “кветку”, а “лаптя” (с. В’язівка). На “кветку” господар обдаровував головного майстра (чи майстрів): дарував сорочку, буханку хліба в рушнику (с. Селець).

6. Врубка підваляин: 1 — верхня підваляина; 2 — нижня підваляина; a — $\frac{1}{4}$ висоти верхньої підваляини

Значно рідше зберігся звичай відзначати могоричем (“щепове”, “окнове”, “шляпове”) встановлення надвіконного вінця (“щепи”, “ощепи”, “ощепалини”, “нашляпи”, “ощепки”, “віконної щепи”, “надвіконника”, “надвіконного дерева”, “віконного перекриття”). В с. Клинець Овруцького району могорич пили не при “ощепленні” вікон, а після встановлення підвіконного вінця (“подподо-конніка”).

Це ж стосується звичаю відзначати могоричем етап встановлення головного сволока, так зване “трамове” (сс. Сельць, Клинець, Новий Дорогинь). Проте він зберігся дещо живіше, ніж попередній. Говорили: “Трам на гору, хазяїн йде в комору” (с. Яжберень). У с. Сельці “плотніки” жартували (як встановили сволок на місце): “Давай бабо могорич, бо будемо бухать сокирами в торець трамка (головку.— *P.P.*) і буде болить голова”. Як уже відомо, ритуально-обрядовий момент, пов’язаний із встановленням сволока, більш повно зберігся в Поліському районі на Київщині⁸.

Розбивку на майбутнє житло робили з допомогою мотузки та кілків (“віх”). Спершу відкладали чільну і добову стіни, потім відповідно до них дві інші. Після цього “виво-

дили угли”; за допомогою мотузки перевіряли діагоналі, “щоб не було косини (косяка)”.

При достатньо щільних ґрунтах та рівній горизонтальній поверхні дубові (чи навіть соснові) підваляини укладали безпосередньо на землю. Проте піщані сипкі ґрунти вимагали влаштування фундаментів. Для цього тут використовували обрізки дубових колод — “палі”, (“штємпалі”); рідше їх називали “пнями”, “стоянами”, “колодочками”), завдовжки один — один з половиною аршина. Виготовляли їх з найвитривалішої, пізньої відміни дуба звичайного “нелиня” (*f. turdi* — *f. lora Czern*), зокрема з його прикореневої частини (“комля”, “коренчака”, “прикоренка”), для чого корчували пні і обрубували коріння. Придатними для цього вважалися також стовбури з великою кількістю сучків, які мали дуби, що росли “на свободі” — в полі, на луці, в городі (дуб “польовик”, “луговик”, “городній” тощо). Поліським майстрам були відомі способи найпростішої антисептичної обробки деревини. Зокрема, перед використанням палі обкорювали і присмалювали на вогні, внаслідок чого згорав верхній, менш стійкий, шар і обвуглювалася оболонка, що підвищувало стійкість деревини (с. Латаші). Палі вкопували в землю (“били в землю”) до твердої основи (“твердої почви”) приблизно на глибину одного аршина. При значнішому заляганні сипкого ґрунту під них встановлювали “хрестовини” — дві горизонтально перехрещені дубові колоди (с. В’язівка). Палі вкопували під чотири кути приміщення. При значних розмірах будівлі — ще додаткові посередині стін. Встановлювали їх “шторца” (“верта”), по росту дерева, оскільки вкопувати корінням вгору забороняла традиція. Над поверхнею ґрунту вони виступали приблизно на піваршина. Після зведення зрубу простір між поверхнею і підваляиною заповнювали шматками дерева (“забивали шоть”). Для підваляин використовували найміцніші і найтовстіші колоди. Інколи їх перекрій становив до одного аршина. Прикореневим кінцем (“комлем”, “корінчаком”) їх завжди укладали в бік покуті — “до сонечка” (до сходу і півдня). Крім обрядово-ритуальних

7. Хата початку ХХ ст. (с. Лучанки)

мотивів це мало і чисто практичне пояснення. Північні та західні кути будівлі були найбільш затіненими та вологими. Укладена таким способом деревина не втягувала вологу, оскільки структура її внутрішніх капілярів передбачає рух вологи від “коренчака” до верхівки.

Перед укладанням у зруб підвалини (“пудвалини”, “підвалини”, “подвали”, “подруби”, “подрубини”) протісували з двох, трьох або чотирьох боків. Респонденти старших вікових груп, які розкидали давніші будівлі, повідомляли, що при встановленні підвалин безпосередньо на землю протісували тільки одну (верхню) площину, а інколи і цього не робили, а тільки зверху вибирали драчку.

У більшості сіл спочатку клали поздовжні (довші) підвалини. Це підтверджують як респонденти (с. В’язівка, Давидки, Дівошин, Новий Дорогинь, Піхоцьке, Сельць та ін.), так і будівлі ХІХ – початку ХХ ст., що збереглися до нашого часу (табл. 1). Проте в деяких населених пунктах респонденти твердили, що спочатку “положено” вкладати підвалини поперечні (с. Левковичі, Листвин, Лучанки Овруцького р-ну та ін.). Відповідну систему розміщення підвалин засвідчує багато будівель (хати першої пол.–кін. ХІХ ст. у с. Левковичах; друга пол. ХІХ ст. у с. Виступовичах, середина ХІХ ст. та 1889 р. у с. Млинах; друга пол. ХІХ ст. у с. Заліссі; кін. ХІХ ст. у с. Лагашах, середина – друга пол. ХІХ ст. у с. В’язівці та ін.). Причому в одному і тому ж населеному

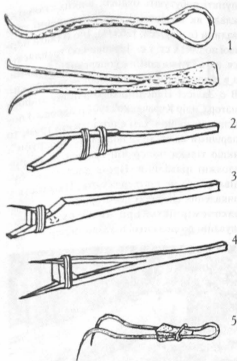
пункті побутують будівлі, в яких спочатку клали як поздовжні, так і поперечні підвалини (с. Залісся; табл. 1). Іноді (хата першої пол. ХІХ ст. у с. Левковичах) трапляється, що в хаті нижніми є поперечні підвалини, а в зблокованій з нею коморі — поздовжні. В с. Заліссі Народицького району інформатор Сидір Кураченко (1902 р. народж.) пояснював: якщо в хаті є поздовжній трам, то першими мають бути поперечні “подруби”, якщо тільки поперечні трамки — то поздовжні підвалини. Проте досліджені будівлі цього не підтверджують. Натомість у виявлених спорудах спостерігається цікава закономірність: при нижньому розташуванні поздовжньої підвалини поріг (“по-

8. Конструктиви стін (с. Велика Чернігівка)

рог”) у комору та житлове приміщення влаштований у поперечній підвалині, при нижньому розташуванні поперечної підвалини — у наступному поперечному віңці (на 20 см вище). У с. Листвині вважали, що перекрій нижньої (поперечної) підвалини повинен бути меншим, ніж поздовжньої. Тому тут її вкладали часто “плазом”, а поздовжню — на “кант”. Необхідно зазначити, що при наявності двох варіантів вкладання підвалин існувала різниця у виведенні верхнього рівня долівки (“долівки”) хати: в першому випадку поздовжню вирівнювали з низом поперечної підвалини, у другому — з верхом поперечної.

При зав’язуванні врубку вибирали в кожній з підвалин. Причому як у верхній частині нижньої, так і в нижній частині верхньої

9. Драчки. 1 – “чертілька” XII–XIII ст. з городища Слобода (Орловська обл. Росія); 2 – драчка з с. Мліни; 3 – драчка з с. Возниці; 4 – кована драчка з с. Ілчиполі; 5 – “драк” з території Білорусі

підвалини, врубка дорівнювала 1/3 висоти верхньої, тобто з таким розрахунком, щоб залишити 1/3 висоти останньої на “застой”, в якому вибирали чашку на перший вінець зрубів. При наявності товстих підвалин (до одного аршина) глибина врубів була більшою (розраховували, “щоб застой” доходив, приблизно, до половини наступного поляна).

У новіших будівлях, зведених “у чистий вугол” (в “арцаби”) “застою” підвалин не влаштували, їх в’язали “на рівно”.

Набір приладів та інструментів, яким користувалися “плотники”, був бідним: “сокира”, “топір”, “колун”, інколи “шклюд”. Крім того застосовувалися особливі сокири з вузьким лезом, за допомогою яких вибирали врубку, “бурави” різного діаметру, долота, “плешня” (долотоподібний пристрій із загнутими кінцями і довгою ручкою, призначений для вибору пазів в “арцабах” та “увшулах”

тощо). Серед інструментів була також “попечна пила” (принаймні наприкінці XIX ст.).

З приладів “плотник” завжди мав з собою “уровень” (васервагу): у випадку його відсутності – “грунтагу” та “бліничик” (“отвес”), дерев’яний циркуль, “угол” (“вугол”), одну або кілька “драчок”, “полторачку” (лінійку завдовжки півтора аршина), “рейку” завдовжки в три аршини (“косий сажень”, “стус”) та мотузок.

Для виведення горизонтальних і вертикальних рівнів ще на початку XX ст. поліщуки часто користувалися архаїчними, прадідівськими методами та нехитрими пристроями. Найпримітивніший спосіб виведення горизонтального рівня полягав у тому, що на довгу, гладко протесану з двох боків, “рейку”, яку клали на горизонтальну поверхню, виливали краплю води: край конструкції, в бік якої рухалась вода, необхідно було підняти (с. Виступовичі). Частіше на рейку ставили миску (с. Листвин) або дерев’яні “ночви”, наповнені по вінця водою: якщо вода не переливалась – рівень вибраний правильно. Іноді по внутрішніх стінках корита чи миски проводили горизонтальну лінію, яка фіксувала рівень води в посудині. Проте, на початку XX ст. при спорудженні житла (виведенні рівня підвалин, штандарів тощо) цими методами поліщуки майже не користувалися. Їх застосовували, як правило, при вимірах, які не потребували великої точності: проміжних вимірів, рівнів підвалин господарських будівель, покладених на землю, тощо). Проте, як твердять інформатори, “колись деди так строїлі і дома” (с. Листвин). У житловому будівництві для “грунтування” підвалин крім “васерваги” промислового виробництва застосовували ще і саморобні прилади – “грунтаги”. Грунтуючись на одному принципі, вони мали кілька локальних конструктивних відмін. Наприклад, у с. Латашах “грунтагу” становив правильний збитий з гладко протесаних рейок трикутник. До вершини трикутника на мотузці підвішували грузило (“булаву”). При правильному виборі рівня вершина булави спів-

10. Хата кінця XIX ст. (с. Великі Мошки)

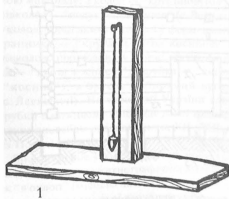
падала з позначкою на центрі основи. Грунтвага іншої конструкції зафіксована у с. Дівошині. Тут до верхньої площини горизонтальної рейки закріплювали вертикальну. Вздовж останньої проводили лінію, до вершини якої закріплювали мотузку з булавою.

Для виведення вертикальних рівнів полішки користувались так званим "отвесом" або "ветірпасом" (с. Селець) — підвішеним на мотузці грузилом ("булавою"). Користуючись "ветірпасом", обрізали торці зрубу. Вертикальність стін, одвірків, віконних луток перевіряли "блінчиком" — прямокутною дошкою з гладко протесаними краями і завдовжки 1,5–3 аршина, посередині якої (паралельно по краю) проводили лінію. У верхній частині лінії була закріплена мотуз-

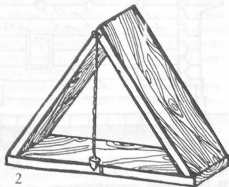

11. Хата кінця XIX ст. (с. Чернівецька)

ка з "булавою". У вікнах, дверях за допомогою "блінчика" "придирали" один із стояків (другий рівняли до нього). Одвірки встановлювали так. Перший стояк ставили вертикально за допомогою "блінчика". Відповідно до нього з обох боків стіни у вінцях за допомогою "драчки" "придирали" вертикальні відмітки (шириною 4–5 см), по яких вибирали так званий "палець" (його ширину виводили за допомогою "ветірпаса"). Знову під "блінчик" встановлювали "стояк" ("пальці" стіни заганяли в паз стояка). Другий стояк встановлювали відповідно до попереднього. Потім за допомогою "жердини", що відповідає ширині дверей, перевіряли паралельність стояків, а відтак "блінчиком" чи "ветірпасом" — нахил дверей всередину приміщення.

1

2

12. Грунтваги: 1 — с. Мала Фосія; 2 — с. Латаші

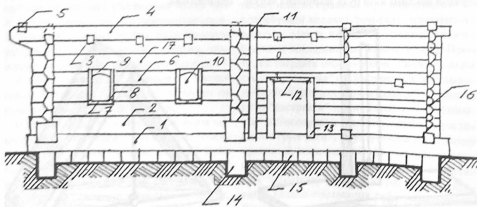
13. Фрагмент зрубу хати першої пол. XIX ст.
(с. Левковичі)

14. Фрагмент зрубу хати другої пол. XIX ст.
(с. Виступовичі)

На другий день після "закладщини" приступали до зведення зрубу. За свідченнями респондентів, чотири вправні будівельники при наявності підготовлених "полін" (чи "дерев'як") могли за день звести два "вінки де-

рева" (с. Давидки, Яжберень). При будівництві з пиломатеріалів (без вибору драчки) за день встановлювали 4–5 вінци (с. Лучанки, Новий Дорогинь). Цікаво, що місцями (с. Давидки) зберігся звичай протягом ро-

15. Термінологічні означення елементів зрубу: 1 – "подвала" ("подруба"); 2 – вінок 3 – волоки (трамок); 4 – записочник; 5 – дормокс; 6 – просток; 7 – подоконні (подплетник); 8 – лутки (ушаки); 9 – нашлапа (ошлапа); 10 – віконні просекі; 11 – арцеба; 12 – нашлапа; 13 – одвіря (ушаки); 14 – штемелі (лагі); 15 – щіль; 16 – вуток; 17 – ошпанівка

бочого дня обов'язково зводили парну кількість вінців. Враховуючи те, що підвалини розмішувалися кореневою частиною до покуті, останнє "поліно" зрубу, зведене за день, теж орієнтували аналогічно. Як засвідчив польовий матеріал, так само лежали "поліна у вінках", "віконні ошепи" та головний сволок, встановлення яких відзначали могоричем⁸.

Збудовану зрубною технікою споруду називають "хатою у вугол" ("в угол"). Натомість терміну "в зруб" для означення техніки будівництва тут не вживають. "Зрубом" називають зведену коробку хати (с. Селець) чи коробку із встановленими кроквами (с. В'язівка). "Майстер" ("плотник") домовляється з "хозяїном" про будівництво власне "зрубу" (зведення стін, крокв і встановлення лат).

У давніших будівлях переважали замки з випусками країв вінців — "хата в простий угол", "в хрестовину" (с. Ігнатпіль). З кінця XIX ст. все частіше починають застосовувати замки без лишку ("хата в чистий вугол").

На обстежуваній території простий "вугол" відзначався декількома конструктивними відмінностями. Найбільш поширеною в будівлях XIX—початку XX ст. була врубка, відома в науковій літературі як "в обло", при застосуванні якої чашку ("зарубину", "шілину") вибирали в нижньому вінці. Термінологічно врубку розрізняли хіба що за формою матеріалу: з колод — "круглий вугол", з півколод — "полукруглий вугол" (с. Возничі), з колод, торці яких протесані у формі шестигранника — "круглий вугол косиною", з півколод, протесаних у формі п'ятигранника — "вугол косиною", (врубка — "косяк" ("косина"), з брусів — "прямий вугол" (с. Левковичі). На території України вибір врубки в нижньому вінці має давні традиції; таким способом зводили житла XII—XIII ст. на Подолі в Києві⁹.

Значно рідше у житлах XIX ст. побутувала врубка, відома в етнографічній літературі як "в охлоп" (місцева назва не зафіксована), при застосуванні якої зарубину вибирали у верхньому поліні. Інколи в одній будівлі по-

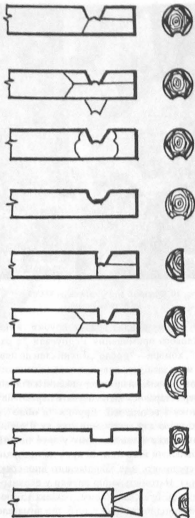

16. Фрагмент зрубу хати кінця XIX ст. (с. Велика Фосня)

єднувалися обидва зразки врубки: вінці житлового приміщення з'єднували "в охлоп", комори — "в обло". Такий стан до певної міри засвідчує давніше походження останньої, оскільки при спорудженні житлової камери старалися застосовувати передовішу техніку і технології. Врубка "в обло" є простішою для виконання, так як її вибирають у вже встановленому у зруб поліні, вирівнюючи його нижній край до поверхні попереднього, вже закріпленого впоперек, поліна. Натомість вибір врубки у верхньому поліні був складнішим, оскільки її робили до підйому вінця у зруб, що вимагало додаткових вимірів "застою" вже встановленого вінця, а відповідно і вищої кваліфікації майстра.

На південному заході обстежуваної території поліщуки застосовували спорадично також врубку, відому як "в охряпку" (місцева назва не зафіксована), при використанні якої зарубини вибирали в нижній і верхній площинах поліна одночасно.

Усі вищезгадані врубки вінців відомі на території лісової смуги Східної Європи вже з середини I тис. н.е.¹¹.

17. Варіанти потесування торців зрубу

У будівлях кінця XIX — початку XX ст., зведених з півколад, спорадично побутували замки з лишком — з потаємним прямим чи косим зубом, у врубці залишали “засубень”, а в другій частині деревини вибирали “каню” (с. Мала Фосня). Чітку південну межу поширення та частоту використання цієї врубки на обстежуваній території встановити важко. Відомо, що врубки у так звану “каню” побутували на

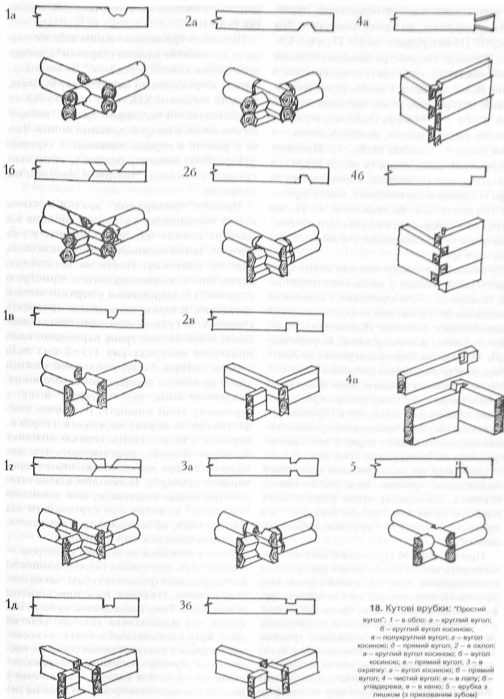
Берестейщині з XVI ст.¹². Замок з потайним зубом найбільш поширений у Західній Україні, на Подільщині, Заході Полісся Білорусії, на півдні Литви. Зона його поширення в основному співпадає з територією поширення зрубів з колотих дилів (дошкоподібних пластин)¹³.

В 20–30-х рр. XX ст. при використанні пиломатеріалів (різаних брусів) для спорудження стін житла частіше застосовували врубки без випусків торців (“хата в чистий вугол (угол)”). Будівельники розрізняли кілька варіантів “чистого угла”. Найбільш поширеним був замок з прихованим зубом (“в кань”, “в каню”). Зустрічалися і замки, які називають “риб’ячим хвостом” (місцеві назви — “в дапу”, “в ласточкін хвіст”). Тут, як і на Київському Поліссі, один з найпримітивніших варіантів “чистого угла”, при влаштуванні якого торці поління зарізали “у півдерева”, а суміжні бруси в місцях врубок закріплювали дубовими кілками. Як засвідчив польовий матеріал, врубками без залишку з’єднували не тільки бруси (“чистий вугол в кант”), а й півколади (“чистий вугол кругляком на двор”), зокрема у с. Селець. Притому півколади по краях (на “четверть” — півтори) протисували під брус.

При в’язанні полін “в обля” та “охлоп” глибину “зарубини” визначала висота “застою”. При в’язанні віncів “в охряпку” висота “зарубини” у верхній площині нижнього віncя та нижній верхнього дорівнювала половині висоти нижнього “застою”, а верхня врубка горішнього віncя — половині власного.

При вкладанні віncів майстри пильно стежили, щоб не “звести застою”. Якщо трапиться, то необхідно “зрушувати” наступну поліняку — робити в ній паз (с. Сельці) чи вкладати на дві паралельні стіни вузьку деревину (“байструка”).

При складанні північної стіни з “кругляків”, “третин” і “брусів” полінна обертала найщільнішими річними кільцями на зовні будівлі. Щоб запобігти перекосу зрубу, суміжні віncи вкладали верхівками у протилежних напрямках: “хвостом туди — хвостом сюди”, “комлем туди — комлем сюди”, “в мітус” (с. Селець).

18. Кугловы врубкы: "Простой угол": 1 – в обло; а – круглый угол; б – круглый угол косицею; в – полукруглый угол; г – угол косицею; д – прямой угол; 2 – в охлан; а – круглый угол косицею; б – угол косицею; в – прямой угол; 3 – в охлане; а – угол косицею; б – прямой угол; 4 – чистый угол; а – в лату; б – угледерева; в – в каню; 5 – врубка а лишком (з прихованым зубом)

З недавнього часу стіноматеріал протісують, як правило, до однієї товщини — “на четверть” (18 см), рідше — на 15–17 см (с. Сельць, В’язівка). Натомість у давніших будівлях часто спостерігається, що їх стіни складені з полін різної товщини і навіть різної конфігурації. Наприклад, стіни житлової камери хати 1889 р. у с. Млина Овруцького району зложені: низ — з третин, середня частина — з плах, верх — з колод (табл. 1). Причому найтовстіші, найміцніші та якісні дерев’яки вкладені в нижню частину; з просуванням до гори їх перекрій зменшується, а шліф деревини погіршується. Незважаючи на те, що внутрішня поверхня стіни була вертикальною, зазначене вище створювало ілюзію трапезієвидності зрубу.

У більшості випадків випуски вінців зрубу протесували: колоди у вигляді шестигранника, півколоди — п’ятигранника. Український дослідник М. Приходько локалізує це явище Іванківським районом (Київщини), Радомиським, Житомирським, Коростенським, Олевським, Овруцьким районами Житомирщини та південними районами Білорусії⁴. Згідно з новими даними, воно побутувало значно ширше, що є вже темою окремої розмови. Відзначимо тільки, що в Овруцькому і північній частині Народицького районів обробка випусків вінців у формі п’яти- і шестигранника застосовувалася дуже часто.

Щоправда, тут така обробка не позначалася спеціальним терміном; іноді (с. Левковичі, В’язівка, Яжберень) вугол з протесаних півколад називають “вуглом косиною”, а з протесаних колод — “круглим вуглом косиною”.

Припущення М. Приходька, що таке протісування вінців несло тільки декоративне навантаження, сумнівне також з точки зору технології будівництва, при складанні зрубу, колоди чи півколоди, протесані по краях, були практичнішими, ніж непротесані, оскільки вугол з прямолінійними гранями можна “припасувати” шільніше, ніж вугол з використанням сигментних форм. Загальновідомо, що шільність прилягання вінців (насамперед по вуглах) безпосеред-

ньо позначається на теплотехнічних якостях будівлі.

Шільність прилягання вінців забезпечували за допомогою жолоба (“драчки”), вибраного вздовж кожної деревини⁵. Як можна судити зі збережених до нашого часу будівель, у другій половині XIX — на початку XX ст. на обстежуваній території “драчку” вибирали виключно в нижній площині вінців. Часто її робили в першій половині — середині XIX ст. Вона наявна у будівлях, стіни яких складені як з колод, “третин” і півколад, так і з брусів.

Процес “притирання” драчки включав кілька послідовних операцій і вимагав від майстра певних навиків. Спершу, в уже зарубані замки нижнього вінця, вкладають чергову поліянку. Потім за допомогою дерев’яного клиноподібного пристрою (“драчки”) із закріпленням у верхній частині металевим штирем чи олівцем проводять (“зачирують”) уздовж верхнього вінця (з двох боків) лінію. Нижня грань переднього краю пристрою виступає (на 1,5–2 см) поза “носок” штиря. Тому, проводячи нижнім краєм драчки по поверхні нижнього вінця, поздовжня лінія, яку “зачирує” штир, у верхньому вінці повністю повторює конфігурацію поверхні нижнього (горбки, нерівності тощо). Потім верхню поліянку знімають зі зрубу, перевертають і за допомогою сокири вибирають жолобок (“притирають драчку”). Необхідно відзначити: майстри завжди слідували, щоб зовнішній “бережок” жолобка був стрімкішим від внутрішнього; це захищало зруб від вологи, яка потрапляла між стики вінців.

Конструктивним недоліком пристрою — “драчки” була статичність (нерегульованість) його переднього (робочого) краю, що не дозволяло користуватися ним при відмітці різних висот. Тому таких драчок майстер мав кілька, які відрізнялися висотою робочої грані. Крім вищеописаної побутували досконаліші драчки з регульованою робочою частиною (с. Лучанки, Ігнатпіль). Зокрема, гострий кінець штиря (цвяха), закріпленій у нижній площині пристрою, виходив на пе-

редню грань, що дозволяло його загинати і розгинати. Для цього між штирем і передньою гранню за допомогою ниток закріплювали дерев'яний клиночок.

У селах Ігнатполі і Новому Дорогині зафіксовано металеві ковані драчки, робоча частина яких складається з двох "вусів". Відстань між ними регулювали аналогічно — за допомогою рухомого дерев'яного клина. Цікаво, що засобом такої ж конструкції ("чертількою") користувалися вже у княжу добу (XII—XIII ст.)¹⁶.

У будівлях першої половини XIX ст. трапляється "драчка", яка вибрана не в нижній, а у верхній площині вінцив (с. Ігнатпіль, Левковичі, Великий Кобилин, Піхоське, Дідковичі). Причому показовим є те, що в цих будівлях поєднані два варіанти драчки: у житлових приміщеннях вона вибрана у верхньому вінці, в коморах — у нижньому. Респонденти похилого віку пригадували окремі випадки вибору драчки в нижніх вінцях також у житлових приміщеннях. Проте, за їхнім твердженням, частіше це траплялося в коморах. Житлові камери з таким же розташуванням жолоба відомі і в інших районах Полісся — на Рівненщині¹⁷, Київщині.

Зрозуміло, що технологію вибору драчки в нижньому вінці інформатори похилого віку вже не пам'ятають. Найвірогідніше, її "придирали" аналогічним способом, як і у верхньому вінці, тільки навпаки: поверхню нижнього вінця рівняли до поверхні верхнього. З точки зору технології будівництва таке розташування жолоба мало певні переваги, оскільки його вибирали вже у встановленому у зруб поліні. Проте, на думку респондентів (с. Ігнатпіль, Левковичі), вибір драчки у верхньому вінці був раціональнішим, так як у вибрану зверху "драчку" затікала дощова вода, яка швидко руйнувала деревину. Це підтверджують будівлі, що побудували на території Полісся Білорусії, де нижню частину зрубу робили також "драчкою" вниз, а верхню, захищену дахом, — уверх¹⁸. На думку відомого археолога П.А. Раппопорта, техніку "драчкою

вверх" зумовило використання мохової прокладки; її витіснення "драчкою вниз" спричинила заміна моху паклею¹⁹. Визначити логічність цієї думки, не вважаємо її достатньо аргументованою, оскільки на досліджуваній території, як і на півночі Київщини²⁰, мохова прокладка використовувалася до XX ст. у будівлях, стіни яких складені "драчкою" вниз. Ключця, як прокладку, тут не застосовували, ним спорадично конопатили шви між протесаними "на рівно" вінцями (без жолоба).

Необхідно зазначити, що площини вінцив, у яких жолоба не вибирали, теж припасовували за допомогою "драчки" (пристрою), а по її відмітці протісували сокирою "на рівно". Шпари між вінцями конопатили, як правило, мохом: за допомогою дерев'яного клина. У с. Ігнатполі побутувала приказка: "Якби не клин да не мох, то би плотник здох". У с. Виступовичах збереглися старі будівлі, в яких вінці припасовані настільки щільно, що конопачення мохом було цілком зайвим. Більше того, побудовані "не под мох" хати вважалися найдосконалішими та найскладнішими за виконанням, оскільки вимагали особливих навиків майстра (с. В'язівка). У багатьох селах (с. Бондарі, Невгоди, Левковичі, Великі Мошки та ін.) синхронно побутували житла як з вибраним жолобом, так і без нього. Причому житла з протесаними "на рівно" полінами відносяться іноді до першої половини — середини XIX ст. У деяких селах збереглися будівлі, в нижніх вінцях зрубу (3–4 дерев'яки) яких драчка вибрана, натомість верхні протесані "на рівно" (с. Виступовичі).

За твердженням П.А. Раппопорта, вибір драчки виключно у верхній частині колоди характерний для будівництва княжої доби до кінця XIII ст. включно²¹. На обстеженій території її застосовували до середини XIX ст., причому найдовше при спорудженні комор. Заодно ж у першій половині XIX ст. побутували житла із "драчкою вниз" та протесаними "на рівно" вінцями. У будівлях другої половини XIX ст. "драчка вверх" вже

не побутувала, а до середини ХХ ст. поступово зчезає і “драчка вверх” — вінці протісують переважно “на рівно”.

Поданий матеріал спростовує твердження В.С.Гуркова та Р.Ю.Гошка про те, що на Поліссі застосовувати драчку в нижній частині верхнього бруса почали лише наприкінці ХІХ ст.²² Важко погодитися також з припущенням дослідників, що “...драчка — це, скоріше всього, прояв впливу сусідньої російської народної архітектури”²³. У княжий період відповідну техніку поширено використовували слов’яни як лісової, так і лісостепової зони²⁴, зокрема і в будівлях київського Подолу ХІІ—ХІІІ ст.²⁵.

З метою теплоізоляції стін між вінцями прокладали тонкий шар моху, “бо він тримає тепло: вздовж дерев’як не проходить мороз” (с. Сельць). Щоправда не кожен мох був придатний для цього. Найкращим вважався “білий” мох (“білий мох”, “строїтельний мох”, “плотницький мох”), який ріс у низовинних, вологих місцях, на болотах (с. В’язівка, Яжберень, Бабиничі, Давидки, Латаші, Мала Фосня, Дівошин, Раківщина, Сельць та ін.). Якщо мох “плавав” по поверхні болота, то його збирали (“дерли”) з човнів (с. Левковичі). Такий мох був “м’яким” (с. Дівошин), “довгим” і “пушистим” (с. В’язівка), “тягучим, як овна” (с. Яжберень), “тягнувся, як кожух” (с. Раківщина). Він добре пресувався між вінцями (с. Бабиничі).

Мох темної барви (чорний, сірий, червоний, жовтий), що ріс у соснових лісах (у “хвойнику”, “на порослях”) у більшості сіл вважався непридатним для прокладки між вінцями: він “дуже крехкий і як висохне, його видуває з-між політ” (с. Латаші); “він жорсткий і крихкий” (с. Дівошин); “Лісовий мох засмічений глищею та шишками і дерев’яки не будуть прилегать — буде проходить воздух і в домі буде холодно” (с. Давидки). Проте респонденти деяких сіл (с. Піхоське) твердили, що “білий мох” більше тягне вологу, ніж “жовтий” (“красний”). Враховуючи вищезазначені властивості, лісовий мох використовували, як правило, при влаштуванні присипки стелі²⁶. За інформацією

більшості старожиливі-будівельників, мох перед укладкою сушили, “щоб не гнила поліяки” (с. Лучанки, Борутине, Латаші, Мала Фосня), “щоб дерево не пріло” (с. Ляствин). Проте це стосується насамперед болотного моху; лісового сушити не можна, бо при висиханні він кришиться (с. Латаші). Хоча дехто з респондентів наголошував, що сушити не можна і лісовий мох, бо тоді він не влягається, а вологий, навпаки, добре влягається і висихає в будові (с. Сельць, В’язівка). У с. Сельці після заготівлі його зберігали навіть у вологому місці — у погребі.

Якщо господар чимось не вгодив майстрам, то при влаштуванні прокладки вони могли насипати у мох між вінцями солі. Тоді стіна в цьому місці мокрела і загнивала — сіль збирала вологу (с. Велика Чернігівка). Майстри могли також покласти у мхову прокладку шишки (“зробити кандід”), щоб вінці щільно не прилягали — буде задувати в хату вітер (с. Ігнатпіль), або встановити на покуті в угол трубку з бузини — в хаті буде свистіти (с. Ігнатпіль).

Міцність зрубу додатково забезпечували ще “тиблі” (“штаблі”, “штиблі”, “шипи”) — дубові (рідше соснові) кілки, за допомогою яких скріплювали дві сусідні поліянки. Відповідний аспект проблеми широко висвітлений нами при описі технології зведення зрубу на теренах Київського Полісся²⁷, тому тут уточнимо лише деякі деталі технологічного процесу.

Зокрема, на Овруччині і території північної частини Народиччини розрізняли тіблі двох типів — “наскрізні” і “набивні”. При використанні перших у верхній “дерев’яці” робили наскрізний отвір, у нижній — до половини висоти (с. Лучанки, Думинське, Яжберень). “Набивні” тіблі входили на 1/2–1/3 частини товщини у кожен із суміжних вінців. Їх довжина коливалася в межах 18–27 см (“четверть”, “півтори четверті”). В перекрої вони мали здебільшого квадратну форму (0,5 х 0,5 вершка). Щоб забезпечити міцність зчеплення, отвори у вінцях були круглими. Крім того, щоб при висиханні деревини вінці “не застоялися на тиблях” (с. Се-

деш), “не провисли на шипах” (с. Думинське), у верхньому поліні робили “запас” (отвір на 0,5 вершка перевищував виступ тибла). Тиблі забивали в нижню поліно, а верхню “опускали” на них, побиваючи його дерев’яною “довбешкою”. При використанні тиблів із забитими по краях клинчиками “запас на осух” робили як у нижньому, так і у верхньому вінцях (с. Язберень). “Запас на осух” залишали також і при використанні “наскрізних тиблів” — у нижньому поліні. Такі тиблі були масивнішими від “набивних” і в перекрої мали, як правило, форму прямокутника.

Процес встановлення “наскрізних” тиблів був простішим, ніж “набивних”. У зведених вінцях за допомогою “бурава” вертіли отвір: у верхньому поліні — наскрізний, у нижньому — до половини товщини і забивали в нього тибель. Встановлення набивних тиблів було складнішим, оскільки у верхньому поліні отвір вертіли до його вкладання у зруб. Цей процес проходив наступним чином: верхню поліно (з попередньо вибраними замками) вкладали у зруб; потім за допомогою “ветірпаса” чи “васерваги” на боковій площині двох суміжних вінців робили вертикальну відмітку. Після цього знімали верхню поліно і на його

нижній площині (як і на верхній площині нижнього поліна) хрестиком відмічали місце на отвір. Одним словом, відповідний процес вимагав надзвичайної точності і застосування спеціальних приладів. Крім того бодай одну бокову площину вінця мали протесати. Тому набивні тиблі застосовували в будівлях із брусів, півколад і четвертин. Використання їх у будівлях, стіни яких зведені з колод, не зафіксовано.

Підсумовуючи викладений матеріал, перш за все необхідно підкреслити, що він не дає вичерпної інформації про всі аспекти технології зведення зрубу житла на Поліссі і це питання потребує подальших досліджень.

Поряд з тим на основі польового матеріалу, зібраного в селах Овруцького та північної частини Народицького районів, вдалося уточнити багато моментів, пов’язаних з технологією спорудження зрубу на Поліссі. В основному це стосується влаштування фундаментів, вибору кутових врубок, драчки, характеру мохової прокладки тощо. На особливу увагу заслуговує набір інструментів та приладів (власного виробництва), якими користувалися поліщуки при зведенні стін житла.

1. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1997.— Вип. 1. Київське Полісся. 1994.— С. 62–82.

2. Подібне дводільне житло з с. Колища Олевського району описав український дослідник С. Таранушенко. Автор зазначав, що двокамерні хати в 30-х рр. XX ст. не були рідкістю і в лісостеповій частині України (Таранушенко С. Давні польське житло // Народна творчість та етнографія (далі.— НТЕ).— 1969.— № 1.— С. 12.). Поряд з тим, як показує польовий матеріал, в Овруцькому та Народицькому районах ще в 20–30-х рр. XX ст. досить широко побутували й однодільні житла. Згадки про хати “без сенсц” маємо з сіл: Полохачів, Лучанки, Возничі, Рудня, Виступовичі, Думинське, Левковичі, Невгоди, Бірківське, Бігунь Овруцького району; Давидки, В’язівка Народицького району та ін. Такі будівлі називали “куріннями” (“скуреннями”). Ця назва, як пояснюють у с. Думинському, походить від того, що дим з такої хати виходив безпосередньо на двір через отвір

над пічню у пороговій стіні (з них “курилось”). Щоб у двері не задував вітер, не засікав дощ, сніг, перед ними влаштовували примітивну заслонку (“шалаш”) у вигляді одного схилу даху, завдовжки 3–4 аршини. Таку “сень шалашову”, що мала вигляд половини шалаша, припертої до відної стіни і вилуженої з жердоч, згадує польський етнограф К. Мошинський на сході Білорусі, в лісах під Гродном і т.д. (див.: Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Warszawa, 1967.— Cz. 1.— S. 550.). Найпростіша конструкція останнього представляє собою встановлені похило жердки та обалопки (ними “закидали” вхід у хату: с. Рудня). Іноді “жердки” (“тички”) вкопували (“забивали”) в землю і переплітали солом’ю (с. Думинське). Зверху таку заслонку могли притрушувати “вішом” (болотною травою, заготовленою восени) і притискали довгими жердинами (с. Бігунь). Часто “шалаш” “латили” і пошивали солом’яними “куліками” (сс. Невгоди, Виступовичі) чи розстеленими “куліями” (с. Бірківське). Бокові стіни у таких заслонах залишалися відкритими. Часом обалопками та жердинами “закидали” тильний бік, рідше — з фасадного боку влаштовували примітивні двері.

Траплялося, що навіс заміняли невеличкі (4 x 4 аршини) "сніці", "закидані" обалопками поміж коли і перекриті односкілим дашком (с. Рудня), чи таких же розмірів "плетені": перед входом завивали чотири коліки, поміж ними закріплювали по три горизонтальні жердини і гордили вертикальний "плетень", перекиваючи конструкцію як і в першому випадку односкілим дашком (с. В'язівка).

У багатьох населених пунктах остані однокамерні житла відмерли у 20-30-х роках ХХ ст. Наприклад, інформатор похилого віку з с. Давидок пригадує одну таку будівлю, інформатор з с. В'язівки — дві. Проте, в окремих селах традиція хати "без сніг" була надзвичайно стійкою. В с. Лучанках ще й зараз можна зустріти досить багато однодільних хат, збудованих після Другої світової війни з невеличкими зашалаваними дошками сніцями ("будюко") перед входом. А в с. Бігуні крім хат 40-50-х рр. ХХ ст. з "будюко" замість сніг, можна побачити багато будівель 60-70-х рр. ХХ ст., у яких, незважаючи на наявність двох (а часом і трьох) житлових камер, сніг заміняє невелика зашала веранда.

3. Радович Р. Техніка та технологія...— С. 62.

4. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі // Народознавчі Зошити.— 1998.— № 1.— С. 54-65.

5. Локотко Д. Белорусское народное зодчество (середина XIX—XX вв.)— Минск, 1991.— С. 130.

6. Радович Р. До питання технології зведення зрубу житла на Поліссі в кінці XIX — на початку ХХ ст. // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції.— К., 1996.— С. 325; Радович Р. Техніка та технологія...— С. 68.

7. Радович Р. Техніка та технологія...— С. 68; Радович Р., Сілецький Р. Стеля з сволок у традиційному будівництві поліщухів (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити.— 1996.— № 2.— С. 88-89.

8. Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок...— С. 86.

9. Там само.

10. Гулало К. Н. Подол в Древнем Киеве.— К., 1982.— С. 38.

11. Могитич Р. Будівельна техніка // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст.— К., 1987.— С. 90.

12. Сабаленко Э. Р. Жилле. Будавнічя материалы и конструкции // Белорусское народное жилище.— Минск, 1973.— С. 33.

13. Локотко А. И. Белорусское народное зодчество...— С. 143.

14. Приходко М. Особливості сільського житла на Поліссі // НТЕ.— 1970.— № 6.— С. 51.

15. Застосування цього технічного прийому починається в Володимирецькому та Зарічянському районах Рівненської області (Див.: Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселення // Полесье. Матеріальна культура.— К., 1988.— С. 302.

16. Никольская Т.Н. Городище Слобидка XII—XIII вв.— М., 1987.— С. 69 (Рис. 3315).

17. Верговський С. В. Давні народні будівництва українського і білоруського Полісся // НТЕ.— 1979.— № 2.— С. 80.

18. Локотко И.А. Белорусское народное зодчество...— С. 139.

19. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Археология СССР. Свод археологических источников.— Ленинград, 1975.— Вып. Е1-32.— С. 134.

20. Радович Р. Техніка та технологія...— С. 69.

21. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— С. 134.

22. Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселення...— С. 302.

23. Там само.

24. Верговський С. В. Давні народні будівництва українського та білоруського Полісся // НТЕ.— 1979.— № 2.— С. 80.

25. Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 81.

26. До речі, цілком можливо, що використання лісового (короткого і крижкого моху) пов'язане із вибором драчки у верхній частині нижнього вінця. Тільки із заміною його тягучим болотним мохом став можливий вибір драчки в нижній площині верхнього вінця.

27. Радович Р. Техніка та технологія...— С. 65.